

РЕАЛІЇ ПОВОЄННЯ

УДК 394:316.3(=161.2)“1945/1953”

© **Надія ЯКОБЧУК**

УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД (1945–1953 рр.): СОЦІАЛЬНИЙ ВИМІР І ПОВСЯКДЕННІСТЬ

У статті проаналізовано окремі аспекти соціальної політики радянської влади та особливості повсякденного життя різних верств українського суспільства у повоєнний період (1945–1953). Охарактеризовано соціальну та вікову структуру, громадські настрої та умови життя міського й сільського населення. Визначено вплив Другої світової війни на матеріальне становище та свідомість громадян. Окрему увагу приділено молоді як особливому соціальному феномену повоєнного часу.

Ключові слова: повоєнний період, соціальний вимір, суспільство, молодь, повсякденне життя, соціальна історія.

Друга світова війна була тією історичною подією, яка не тільки змінила політичний, соціально-економічний та культурний розвиток світу, а й залишила глибокий слід у долі кількох поколінь людей у різних державах. Українці належали до народів, які постраждали в період війни найбільше, адже Україна була ареною безперервних бойових дій, а нацистська окупація, розгортання руху Опору примножили важкі демографічні та економічні збитки. Це, у свою чергу, вплинуло на умови життя та «соціально-психологічний портрет» українського повоєнного суспільства.

Соціальний вимір політики радянської влади та особливості повсякденного життя різних категорій громадян УРСР у повоєнний період досі залишаються малодослідженими проблемами. Аналізуючи наслідки Другої світової війни, науковці приділяють увагу насамперед геополітичним змінам, демографічним, матеріальним, фінансовим утратам, а соціальні наслідки розглядають у їх контексті. Лише в останні два десятиліття з'явилися наукові дослідження, присвячені настроям та поведінці громадян, які пережили війну, умовам їхнього щоденного життя, побуту, дозвілля, ставленню до політики та взаємозв'язкам із політичною системою. Це, зокрема, праці Л. Ковпак, яка зосередила увагу на змінах соціально-побутових умов життя українців упродовж другої половини ХХ ст., О. Ісайкіної, котра проаналізувала особливості побуту міського населення

України в перші повоєнні роки, О. Зубкової – дослідниці ключових рис та феномена радянського повоєнного суспільства, зокрема такої категорії як «громадська думка», С. Єкельчика, який обрав об'єктом дослідження політичне життя впродовж 1943–1953 рр. як систему примусових масових ритуалів, що вплелись у повсякденне життя людей, О. Коляструк та ін. [14; 11; 9; 10; 15].

Більшість дослідників періоду першого повоєнного десятиліття сходиться на думці, що українське суспільство того часу – це люди, знедолені війною, яким тривалий час довелося жити в умовах суворих обмежень, що постійно маскувалися під «тимчасові труднощі», з постійним прагненням – вижити. Продовольча криза, низька оплата праці, житлова проблема, нестача одягу, взуття, загострення кримінальної ситуації, загроза репресій та інші проблеми робили людей особливо вразливими, а радість від закінчення війни та очікування змін згодом поступалися місцем тривозі. Однак це були вже інші люди. Переживши окупацію, пройшовши бойовий шлях і побувавши в європейських країнах, зазнавши важкої долі остарбайтера чи перебування в евакуації, вони по-новому оцінювали суть сталінського режиму, переосмислювали власне життя. З війни повернулася людина, яка мала новий досвід, нові знання і, що найголовніше, здатність порівнювати побачене з тим, про що говорили й чого вчили вдома. Як згадував К. Симонів, «контраст між рівнем життя в Європі й у нас, контраст, на який наразилися мільйони людей, був моральним і психологічним ударом» [31, 41–42]. Водночас у повоєнне мирне життя міцно вплелися порядок, правила й дисципліна воєнного зразка, а значна частина громадян із розумінням сприймала труднощі наступних років – як неминучу «норму» після кількарічного руйнівного воєнного лихоліття.

Унаслідок Другої світової війни безповоротні людські втрати українців і мешканців України інших національностей становили від 8 млн до 10 млн осіб, а населення УРСР скоротилося від 41 млн до 27,4 млн. 76 % утрат припадало на чоловіків 1901–1931 років народження, тому повоєнне суспільство було переважно жіночим, що створювало не лише демографічні, а й психологічні проблеми, пов'язані з невлаштованістю особистого життя, жіночою самотністю [32]. Масовими явищами залишалися сирітство, дитяча безпритульність, загострення хвороб тощо, мільйони людей мали інвалідність. Новими, породженими війною, категоріями суспільства стали фронтовики, остарбайтери, більшість яких прагнула повернутись на колишнє місце проживання, діти війни [9, 25–28].

Демобілізувавшись, частина військовослужбовців зіштовхнулася із серйозними проблемами: працевлаштування, забезпечення житлом, соціального захисту, соціально-психологічної адаптації, відсутності відпусток, утоми від кількарічних перенавантажень в умовах війни тощо. Особливо це стосувалося чоловіків 1924–1927 років народження, які пішли на фронт зі шкільної лави, не здобувши професії, поранених, фронтовиків з інвалідністю, жінок-військовослужбовців тощо.

Значна кількість колишніх остарбайтерів мала пройти систему фільтраційно-перевірочних пунктів НКВС, які не були облаштовані для життя і, обнесені

колючим дротом, нагадували табори. У таких закладах не рідкістю були випадки насилля, грубого поводження, перевищення повноважень представниками спецслужб, які часто відкрито демонстрували зневагу і презирство до колишніх остарбайтерів. Їхнє повернення не було відповідним чином організоване: часто ці люди їхали додому за власний кошт, у переповнених вагонах чи хоперах, а вдома наражалися на підозри місцевої влади. Місцева адміністрація в районах побоювалася інформації репатріантів, адже нерідко їхні розповіді суперечили версіям офіційної пропаганди про підневільну рабську працю молоді в Німеччині, масове знущання з неї. Зокрема, жінки та дівчата, які потрапили на роботу до заможних німецьких фермерів, розповідали про різючі відмінності в побуті й умовах життя селян у Німеччині та Україні й не нарікали на важкість роботи та погане харчування [10, 37–39].

Діти війни – підлітки 11–16 років – це покоління, яке змушене було швидко дорослішати й адаптуватися до життя в умовах воєнного та повоєнного часу. Вони працювали на підприємствах, часто по 10–12 год, продавали різні речі на ринках, щоб допомогти своїм родинам, заради виживання жертвували можливістю здобути освіту.

Поступовий перехід до мирного побуту, а разом із ним і зміни повсякденного життя суспільства розпочалися під час вигнання нацистських загарбників із території України. На початок літа 1944 р. гітлерівців вигнали з понад 200 міст і 400 селищ міського типу [3, 631]. За підрахунками науковців, на той час понад 10 млн осіб залишилися без даху над головою, а житловий фонд великих міст УРСР був наполовину зруйнований. Чверть житлових будинків була настільки пошкоджена, що жити в них стало небезпечно. Для десятків тисяч людей у різних областях України єдиним прихистком ставали землянки. 118 тис. родин зовсім не мали житла чи мешкали в малоприспосованих приміщеннях (підвалах, коморах, сараях, складах, кухнях) [15, 132]. На вцілілу міську квартиру припадало півтори-дві родини. В одному помешканні часто-густо опинялося кілька чужих сімей, що траплялося через самовільне займання у роки окупації порожніх квартир, їх заселення за тимчасовими ордерами, а також повернення колишніх власників. Наприкінці війни на чужій житловій площі мешкали близько 400 тис. осіб. Окрема міська квартира була переважно привілеєм керівних партійних, господарських і творчих працівників. Сім'ї жили по 4–10–17 осіб із дітьми в кімнатах, поділених на «приватні території» шматками шпалер, папером, картоном, фанерою. Одинаки проживали по кілька десятків у бараках-казармах. У будинках часто були відсутні зручності (туалети, водопроводи, електрика тощо) [15, 132].

Однак у перші повоєнні місяці люди сподівалися на зміни, а молодь переповнювали ейфорія, оптимізм, радість і надія на краще майбутнє. Багато фронтовиків згадували, що в останні дні війни вони часто думали й розмовляли про те, як житимуть після перемоги, а нове «нормальне життя» уявлялося їм у яскравих кольорах – як свято – без небезпеки, тривоги, страху. Зі шпальт газет дізнаємося про настрої населення в день, коли з репродукторів оголосили про капітуляцію

Німеччини. Так, «Молодь України» детально описувала події, що відбувалися тоді в Києві та Харкові. Незважаючи на те що повідомлення у столиці України пролунало о 2 год 15 хв ранку, кияни швидко заповнили центр міста, розпочавши святкування: «Всюди люди, всюди радісні люди... Обійми, сміх і сльози на очах. Ті, що поспішають до центру міста, чують привітальні вигуки – з балконів, з вікон будинків, з гостинно відчинених дверей: “З Перемогою, товариші! З Перемогою, рідні!” Не впізнати Володимирської. Вночі вона живе сьогодні як у дні найпишніших свят. Люди обнімають солдат, зовсім незнайомих їм. [...] Повз Ботанічний сад проходить юрба молоді, всі у святковому». Телефонні повідомлення з Харкова були подібні: «І широкі вулиці здаються вузькими, і великі майдани стали тісними – до краю наповнені людьми» [16, 3]. О дев'ятій годині по радіо передали промову Й. Сталіна з нагоди перемоги, а 9 травня 1945 р. офіційно оголосили вихідним днем. Натомість більшість киян вийшли на роботу, бо там було радіо. У звітах чиновників, які намагалися приховати від Москви інформацію про стихійні нічні святкування, зазначалося, що збори й мітинги протривали в місті від 03:00 до 12:00 ранку. О 14-й годині в центрі міста відбулися парад і демонстрація до Дня перемоги, на які зібралося близько 200 тис. осіб [10, 52]. Узагалі, в перші дні після перемоги українське керівництво, зокрема тодішній нарком закордонних справ Д. Мануїльський, дуже переймалося, що населення почне вимагати покращення умов життя і праці. На нараді 27 травня 1945 р. нарком сказав: «Щоб не створити у населення враження, що все закінчено, треба, щоб статті у періодиці наголошували, що це історична перемога радянських народів, але не треба розмагнічуватися». На думку Д. Мануїльського, основним завданням преси в цей час мало бути пропагування ідеї про підкріплення військової звитяги героїчною працею. Тому впродовж 1945 р. громадяни УРСР читали в усіх республіканських газетах заклики саме такого змісту [33, 1; 12, 1].

Прикметною особливістю соціально-політичного життя суспільства після 1945 р. стало пікове зростання популярності Й. Сталіна, хоча громадянські емоції людей у цей час завжди супроводжувала певна напруга. З одного боку, громадяни мали демонструвати щирість і вдячність вождю за мудре керівництво, наближення історичної перемоги, турботу й увагу, а з іншого – уникати стихійних виявів почуттів. Хоча підтримка захоплення Й. Сталіним була одним із завдань чиновників того часу.

Та дуже скоро «сп'яніння від перемоги» змінили сірі будні, а реальність не поспішала перетворюватися на «омріяну казку». У зруйнованій і пограбованій Україні й надалі діяла карткова система розподілу промислових і продовольчих товарів, часто-густо не вистачало найнеобхіднішого. На підприємствах було відновлено систему різноманітних позик, передплат на державні цінні папери й «добровільно-примусових пожертв». Часто такі внески сягали рівня двотижневого або місячного заробітку й розцінювалися як «патріотична ініціатива», а їх перевиконання всіляко заохочувалося. При цьому якщо впродовж 1944–1945 рр. робітники виявляли значну активність, роблячи пожертви у «Фонд оборони» й

на підтримку армії, то по завершенні війни вони дедалі частіше відмовлялися пожертвувати більше, ніж вимагалось. Відмови доповнювалися скаргами на низький рівень життя й важкі умови праці [5, 23, 12]. А від 1948 р. загально-прийнятою практикою стали прогули роботи в день передплати, щоб уникнути купівлі облігацій. У 1953 р. уряд зрозумів, що «добровільно-примусова» позика стала обтяжливою, тому одна з реформ по смерті Й. Сталіна була спрямована на зменшення цього навантаження. Коли в червні 1953 р. в газетах було анонсовано нову державну позику, оголошувалося, що бажаний обсяг пожертви встановлено на рівні двотижневої заробітної плати, а внески є добровільними [7, 3; 2, 1].

Умови життя різних категорій громадян залежали від соціального статусу, місця роботи, професії. До 1947 р. основними документами, що давали змогу утримувати родини, залишалися продовольчі картки. Їх одержували робітники та службовці промислових підприємств, будівництв, дитячі будинки, лікарні, будинки інвалідів. У 1945 р. власниками карток на хліб були 80,6 млн осіб. Хлібом централізовано забезпечували сільську інтелігенцію – вчителів, лікарів, працівників районних органів влади й партійних організацій. На колгоспників карткова система не поширювалася.

Норми забезпечення хлібом та іншими продуктами класифікувалися відповідно до галузей господарства. Існували робітничі картки першої та другої категорій, спеціальні картки для службовців, дітей та утриманців. Норми відпуску за картками, а також ціни на продукти були суворо фіксовані (наприклад, денна норма хліба за робітничою карткою першої категорії становила 800 г, другої категорії – 600 г) Норми для службовців, утриманців, дітей були ще нижчі, відповідно: 500 і 400 г [15, 132]. Хліб не завжди надходив вчасно й аж ніяк не завжди відповідав стандартам якості. Часто йшлося не так про його поживність, як узагалі про придатність до споживання через сурогатні та кормові домішки.

Картки отоварювалися відповідно до встановлених цін. Їх не приймали без грошей, а гроші не діяли без карток. Середня заробітна плата робітників УРСР упродовж 1940-х років становила близько 300 крб, обсяг пенсії або допомоги утримання коливався від 100 до 250 крб, стипендія – трохи перевищувала 100 крб. Отже, платоспроможність населення була доволі низькою. Значна кількість родин володіла однією-двома продуктовими картками. За наявності карток ціни на продукти були набагато нижчими порівняно з ринковими та комерційними. Наприклад, улітку 1946 р. житній хліб коштував від 75 коп. до 1 крб за 1 кг, тоді як його комерційна ціна сягала 8–10 крб [9, 84].

Робітники та інженерно-технічні працівники першої категорії мали отримувати щомісяця 2,2 кг м'яса або риби, 1,5 кг круп або макаронів, 0,9 кг жирів. Власники карток другої категорії могли розраховувати на 1,8–1,2 кг м'яса (риби), 1,2–0,8 кг круп, 0,4–0,3 кг жирів. Норми продовольчого пайка утриманців становили відповідно 0,5 кг, 0,8 кг, 0,2 кг, ще менше – для дітей [3, 644]. Поширеним явищем була заміна зазначеного в картці продукту: м'ясо і риба замінювалися субпродуктами та консервами, цукор – кондвиробами низької якості. Оскільки

споживчий ринок украї повільно наповнювався товарами, діяла система їх нормованого розподілу через ОРСи – відділи робітничого постачання на підприємствах. Уже наприкінці війни 48 % робітників, які перебували на нормованому забезпеченні, обслуговувалися через ОРСи, що співпрацювали з радгоспами, заводили підсобні господарства, теплиці, городи. Інші категорії громадян поповнювали споживчий кошик такими способами: 1) базар, коли було за що купити чи що запропонувати на обмін (речі, тютюн, цигарки); 2) поїздки в сільську місцевість із метою обміну домашніх речей, одягу, рушників на картоплю, сало та інші продукти; 2) жебракування; 3) крадіжки. Останні два способи були особливо поширені серед дітей. Жінки готували нехитрі наїдки й увечері виносили їх на продаж робітникам, коли ті поверталися з роботи, що давало змогу поповнювати сімейний бюджет [15, 132–133].

Окрім продуктів із заробітної плати, необхідно було виділити кошти на оплату квартири, побутові товари (мило, сірники, гас), придбання хатнього начиння (бракувало ложок, каструль, чайників тощо). Значну частину доходів кожна родина витратила на придбання та пошиття одягу. Позаяк легка промисловість була переорієнтована на потреби фронту й дуже повільно відновлювала виробничі потужності, асортимент товарів широкого вжитку був доволі скромним. Більшості сучасників повоєнній повсякденній життю й одяг запам'яталися в сіро-зелених кольорах. Мешканці міст і сіл носили шинелі, гімнастерки, в яких повернулися з фронту, та вбрання, перешите з них. Звичним явищем були люди у ватниках та військових кирзових чоботах. Верхній одяг і взуття було придбати найважче, тому жінки часто перелицьовували старі пальта й костюми довоєнного зразка, шили плаття з парашутів, гардин, брезенту. Згідно з рішеннями ще воєнного часу, готовий одяг, бавовняні тканини відпускали тільки військово-службовцям, інвалідам, працівникам мистецтва і школам. У практику підприємств увійшло преміювання працівників товарами легкої промисловості й тканинами. Талони на одяг також видавали добровольцям, які брали участь у відбудові Хрещатика й інших заходах. Цивільний одяг шили на замовлення в ательє та вдома. Використовували переважно дешеві тканини: ситець, сукно, сатин, саржу. Мрією кожної господині 1940-х – початку 1950-х років залишалась трофейна швейна машинка «Зінгер». Придбання відрізу на пальто чи плаття перетворювалося на справжню святкову подію [15, 134].

Великою рідкістю було модельне жіноче взуття. Часто однією парою черевиків користувалося кілька членів родини. Ганна Вернигора, 1929 р. н., яка працювала з весни 1944 р. у Вінниці на відбудові суперфосфатного заводу, згадувала, що дівчата вкрай рідко ходили на побачення, бо не лише були зморені й виснажені важкою працею, а ще й не мали що взути, крім грубих чобіт. Часто на 10–12 дівчат, які мешкали в одній кімнаті, припадала одна пара довоєнних черевиків. Порвані черевики вмить перетворювалися на майже нерозв'язну проблему, а іноді й справжню драму [15, 134].

Ще важчим було становище в селах. Відсутність централізованого державного забезпечення, важка майже безоплатна праця в колгоспі доповнювалися цілою низкою високих податків (страхування, «податок на хату», на фруктові дерева, «холостяцький» тощо), які необхідно було сплачувати грошима і продукцією.

Більшість колгоспників ледве зводила кінці з кінцями. Щоб не потрапити до суду, вони намагалися відпрацювати необхідну норму трудоднів, але часто саботували працю на громадських полях понад план, не маючи матеріальних стимулів. У роки першої повоєнної п'ятирічки селянин жив переважно коштом власного присадибного господарства [15, 134].

Свідченням настроїв українського селянства є численні листи до республіканських і союзних органів влади, особисто Й. Сталіну, М. Хрущову зі скаргами на продовольчі труднощі, відсутність оплати праці, а з 1946 р. – на смертність від голоду. Житель с. Шубівка Кагарлицького району Київської області Сіроштан писав: «У нашому селі стан жахливий. Люди голодують. Є багато опухлих від голоду. Нема ні хліба, ні картоплі». Мешканець с. Подібна Маньківського району Пороховський у листі від 5 квітня 1946 р. повідомляв: «Працюю у колгоспі, тепер проходить посівна кампанія. На полі готують їжу для тих, у кого дома нічого немає. Починається голод, люди помирають з голоду». В.Ф. Ситник із с. Завадівка Кіровоградського району в листі від 21 квітня 1946 р. скаржився: «Працювали цілий рік, заробили багато трудоднів, залишилися на весну напівроздягнені, без шматка хліба, не знаю, як далі жити, доведеться пропадати від голоду [4, 30]».

Упродовж 1947 р. повоєнну економічну розруху частково вдалося подолати. На кінець року середньомісячний обсяг промислового виробництва в СРСР зрівнявся з довоєнним. Натомість виробництво предметів споживання сягнуло в різних галузях лише 75–82 %. Державним планом відбудови і розвитку народного господарства СРСР на 1947 р. було передбачено форсоване піднесення важкої промисловості, електроенергетики і залізничного транспорту, на що виділялося 67 % усіх капіталовкладень. У грудні того самого року було проведено грошову реформу і скасовано карткову систему. Гроші обмінювали впродовж одного тижня за курсом 10:1, що свідчить про відверто конфіскаційний характер реформи. Значна частина громадян утратила заощадження. Були встановлені нові ціни на різні види продуктів і промислових товарів. Хоча ціни від початку 1948 р. стали на 17 % меншими від довоєнних і з кожним роком падали на кілька відсотків, рівень життя й купівельна спроможність громадян залишалися низькими [1, 31, 34].

У повоєнний час загальноприйнятною стала практика збільшення постачання продуктів і промислових товарів до міст напередодні державних свят. Часто це робилося, щоб заохотити працівників до участі в масових заходах (насамперед демонстраціях 1 травня, 7 листопада, парадах) та посилити «святковість моменту» й радісний настрій людей. Наприклад, у 1945 р. до 1 травня всім робітникам столичних підприємств видали по 2 кг картоплі, членам їхніх сімей –

по кілограму, а також на два дні до пайків включили білий хліб. У 1952 р. система постачання продовольства і промислових товарів до міст іще не була чітко налагоджена, тому чиновники ґрунтовно готували такі акції для народу. Так, 5 листопада 1952 р. до київських крамниць додатково завезли 500 т м'яса, 785 т ковбаси, 2360 т рибних продуктів, 126 т сиру, 3000 т цукру, 5 500 000 т горілки, вина на 10 млн крб, бавовняних тканин на 29 млн крб, шкіряного взуття на 17,5 млн крб, дорогих парфумів на 1,5 млн крб та ін. Упродовж 5–7 листопада продуктові магазини в Києві працювали до півночі, а крамниці промислових товарів – до десятої години вечора [6, 49–54; 8, 29–32; 10, 69–70]. Такі «державні милості для народу» широко освітлювалися в пресі як ознака зростання рівня життя трудящих. На необхідності покращення товаропостачання в такі періоди неодноразово наголошували й партійні працівники трестів та організацій [10, 70]. Адже одним із пріоритетних завдань партійних високопосадовців було перетворення офіційних державних урочистостей на народні гуляння. Для досягнення цієї мети слід було не тільки забезпечити масовість участі в заходах, а й створити в колективах відчуття наближення свята. Свідченням цього є рішення і розпорядження Київського міського комітету КП(б)У, відповідно до яких 7 листопада 1952 р. в місті було встановлено 800 яток, де учасники демонстрацій могли придбати їжу, напої, повітряні кульки, книжки. Від 6 до 8 листопада міські підприємства збільшили виробництво морозива (на 120 т), тортів (на 45 тис. штук), цукерок у коробках (на 38 тис. штук), а також лимонаду і квасу (на 210 тис. пляшок). У день демонстрацій на багатьох підприємствах і в організаціях на кілька годин раніше відчинялися їдальні, які пропонували святкове меню [10, 70].

До всіх політичних, економічних та освітньо-культурних подій у державі також активно залучали молодь. Юнаків і дівчат другої половини 1940-х – початку 1950-х років можна назвати особливим соціальним феноменом. Покоління, чие дитинство і юність припали на воєнне лихоліття, мало досить високий рівень внутрішньої самостійності, володіло певним життєвим досвідом, психологічно було старшим за свій реальний вік. Значну його частину вирізняли прагнення до змін, оптимізм, віра в покращення життя після війни. Влада активно залучала молодих людей до «народного будівництва», поширюючи на них «трудові мобілізації», а також до праці в колгоспах, до різноманітних спортивних і виробничих змагань, культурних заходів, намагалася сприяти розвитку системи масової освіти та дозвілля.

Молодь повоєнної доби – доволі строката за віковими й соціально-психологічними особливостями соціальна група. До неї належали підлітки, яким у другій половині 1940-х років виповнилося 14–16 років, випускники шкіл і технікумів (17–21 рік) демобілізовані юнаки та дівчата, які зі шкільної лави (у 16–18 років) пішли на фронт, а повернулися до праці й здобуття освіти у віці 20–22 років. Життя молоді перебувало під суворим наглядом різних ідеологічних інстанцій – від партійних і комсомольських органів до шкільної адміністрації. Особливу стурбованість у влади викликала армійська молодь, адже по

завершенні Другої світової війни представники цієї вікової групи становили дві третини Червоної армії. Молодих військовослужбовців, зокрема тих, хто служив на території Європи, захоплювало обговорення питання «життя у нас і за кордоном» [9, 139–140].

Важливим завданням радянських органів влади було забезпечення всебічної освіти молоді. На початку четвертої п'ятирічки помітно розширилася підготовка робітничих кадрів у ремісничих, залізничних училищах, школах фабрично-заводського навчання (ФЗН), технікумах. Упродовж 1946–1950 рр. через цю мережу в Україні планувалося підготувати 800 тис. фахівців [1, 30]. У 1946 р. було скасовано конкурс при вступі до вищих навчальних закладів. Студентами ставали всі, хто склав іспити на задовільні оцінки. Загальна кількість першокурсників в Україні сягнула 33 640 осіб. На пільгових умовах (без іспитів) до інститутів зарахували 4 тис. студентів – учасників Другої світової війни, які до 1941 р. закінчили школу на «відмінно», випускників-відмінників шкіл і технікумів [21, 2]. Загалом в СРСР восени 1946 р. до ВНЗ вступило понад 205 тис. осіб, із них 41 тис. – колишніх фронтовиків [9, 140–141]. Однак в інститутах більшість демобілізованих швидко перетворилися на звичайних студентів і не вимагали до себе особливого ставлення. Вони розуміли, що поступаються вчорашнім випускникам за рівнем знань, а ті, своєю чергою, цінували їхній великий життєвий досвід. Деякі студенти-фронтовики навіть згадували, що їм, навпаки, хотілося швидше зняти гімнастерку, а ордени вони надягали дуже рідко – лише на свята [9, 141]. Іншою особливістю життя студентства повоєнної доби, за спогадами сучасників, була майже цілковита байдужість до політичного життя та зменшення, а то й відсутність пізнавального інтересу до політичних дисциплін та різноманітних зборів політико-інформаційного спрямування.

Учні шкіл фабрично-заводського навчання, студенти середніх і вищих навчальних закладів активно залучалися до різноманітних культурно-освітніх та спортивних заходів. Вони брали участь у змаганнях міського, обласного, республіканського і всесоюзного рівня (легкоатлетична першість, лижні перегони, кроси, футбольні матчі тощо), конкурсах художньої самодіяльності та професійної майстерності. Від осені 1945 р. в газеті «Молодь України» постійно друкувалася інформація про спортивні досягнення юнаків та дівчат на спартакіадах, комплексних першостях окремих спортивних товариств, змаганнях із військово-фізичної підготовки. Ось приклади таких повідомлень: «На стадіоні ремісничники. Змагання учнів ремісничих училищ і шкіл ФЗН Київської області», «Спортсмени трудових резервів. Всесоюзні легкоатлетичні змагання учнів ремісничих, залізничних училищ і шкіл ФЗН», «Рекорди юних», «Всесоюзна студентська спартакіада», «На лижі і ковзани» [28; 17; 20; 29, 30, 3–4]. Публікації в газеті «Молодь України» свідчать, що студенти ВНЗ ставали активними учасниками та переможцями і Всесоюзних змагань. Цікавим у цьому сенсі є стислий нарис «Петро Денисенко – чемпіон СРСР з десятиборства», присвячений

спортивним рекордам студента Дніпропетровського інституту інженерів залізничного транспорту [24, 3].

Спортивні змагання (особливо футбольні матчі, легкоатлетичні, гімнастичні турніри, лижні кроси, вітрильні регати) домінували у виборі дозвілля всіх вікових категорій громадян, а не лише молоді.

Окрім занять спортом популярними формами проведення дозвілля молоді були: участь у художній самодіяльності, вокальних та інструментальних колективах, відвідування кінотеатрів, танцювальних майданчиків, лекцій, таборів, туристичні походи. Від 1946–1947 рр. популярності серед молодіжної аудиторії набувають мандрівки до туристичних таборів у Карпати й на Кавказ. У 1946 р. відбувся один із перших підйомів групи туристів на гору Говерлу [23, 3]. Популярними серед глядачів стали фільми на виробничу тематику, патріотичні картини, кінокомедії, романтичні стрічки тощо. У 1946 р. в Ужгороді відбувся перший молодіжний кінофестиваль, під час якого було презентовано фільми «Зоя», «Це було у Донбасі», «Юність Максима», «Повернення Максима», «Виборзька сторона», «Клятва» [25, 2]. Ухвалений того року закон про п'ятирічний план розвитку народного господарства СРСР передбачав будівництво телевізійних центрів у Києві, Ленінграді, Свердловську, а також технічну реконструкцію в «Останкіно» [23, 3]. Київський телецентр було споруджено впродовж 1949–1951 рр., а регулярні телетрансляції розпочалися у листопаді 1951 р. Однією з перших телетрансляцій у Києві був фільм «Алітет іде в гори». Однак до початку 1960-х років телевізор для більшості українських родин залишався розкішшю. У 1951 р. кияни були власниками лише 662 телевізорів. Обов'язковою була «прописка» нової техніки, а користувач мав щомісяця сплачувати спеціальний податок – 10 крб [13, 54–57, 59].

Доволі цікаві масові заходи для дітей і підлітків передбачала новорічна програма 1947 р. На площі Калініна (сучасний Майдан Незалежності) було прикрашено живу ялинку. У малому залі Української державної філармонії, столичному Будинку вчителя, Палаці піонерів, будинках культури підприємств відбулися новорічні вистави, бал-маскарад, концерти, розваги та вручення подарунків. На багатьох київських стадіонах упродовж усієї зими діяли ковзанки. У кінотеатрах запроваджувалися додаткові покази популярних фільмів. У дні шкільних канікул 1946/1947 навчального року згадані святкові локації в Києві відвідали понад 30 тис. школярів [26, 27, 4].

Різноманітні владні інстанції контролювали не лише дозвілля, освіту, а й професійну кар'єру молоді та старших за віком громадян. По закінченні середніх і вищих навчальних закладів на випускників чекав виробничий розподіл із обмеженою свободою вибору. Окрім того, вони могли поїхати працювати за комсомольськими путівками або в порядку вже згаданих «трудова мобілізацій». У пресі того часу, зокрема в газеті «Молодь України», часто публікувалися статті із заголовками на кшталт «Комсомольці завжди попереду», в яких прославлялися трудові досягнення молодшого покоління «в степу, на будівництві, на фермах і

біля машин» [22, 2]. Молодь залучалася до відбудови зруйнованих у роки Другої світової війни підприємств або будівництва нових промислових об'єктів за так званими путівками комсомолу. І більшість юнаків та дівчат вважала це почесною справою, тому із завзяттям відгукувалася на заклики приїздити на будови. Прикладом такої акції є заклик «Молодь – на шахти!» або лист молодих робітників Дніпропетровського автомобільного заводу, опублікований 19 грудня 1945 р. під заголовком «Приїздіть будувати автозавод». Уже в лютому 1946 р. на сторінках «Молоді України» вміщувалися статті з повідомленнями про рішення сотень юнаків та дівчат із Полтавщини й Харківщини взяти участь у спорудженні нового автопідприємства. Назви цих публікацій подібні й промовисті: «Комсомольці їдуть на ДАЗ» і «Прошу послати мене на ДАЗ... Молодь Харківщини їде на будівництво Дніпропетровського автозаводу» [18, 1; 19, 3].

Поширеним явищем було створення молодіжних трудових бригад, які відзначалися перевиконанням норм виробництва, новаторськими ідеями та активною участю в соціалістичному змаганні у різних галузях промисловості, на залізничному транспорті, в сільському господарстві. «Змагання молодих ораторів», «Змагання молодіжних транспортних бригад Київської області», «До нових подвигів молодих залізничників», «Слово молодих новаторів виробництва» – такі та подібні заголовки доволі часто наповнювали шпальти «Молоді України» за 1945–1949 рр.

Однак, попри досить пильний контроль, молодь повоєнного часу прагнула до самовираження і знаходила різні його способи. Частина юнаків і дівчат створювала неформальні гуртки. Часто це були об'єднання з метою спільного проведення дозвілля та самоосвіти. Молодь збиралася в колі друзів, вивчала літературу, історію, філософію, читала монографії, наукові статті й так званих другорядних поетів. Природний процес пізнання згодом вийшов за межі шкільних та інститутських штампів, змушуючи багатьох самостійно осмислювати й оцінювати повсякдення. На зустрічах обговорювали проблеми життя, сучасної політики, займалися випуском рукописних альманахів, в яких уміщували вірші та прозу, читали твори, заборонені цензурою. Значна частина молоді 1940-х – початку 1950-х років розуміла, що офіційна пропаганда та реальність різко контрастують, і намагалася знайти пояснення цим невідповідностям. Комсомольські та інші державні органи вбачали в таких гуртках антирадянські вияви, тому намагалися якнайшвидше ліквідувати їх, а покарання для учасників іноді були неспіввідносні зі ступенем скоєного [9, 146–149].

Іншим способом самовираження молоді у 1940–1950-х роках стали мода й музичні вподобання. У лексиконі радянського суспільства з'явилося слово «стиляга». Яскравість одягу, своя особлива мова, любов до нової музики й танців (джаз, танго, фокстрот), розкутість – вирізняли групи молоді, котрі кинули виклик казарменому, одноманітному й сірому побуту радянської доби. У 1940–1950-х роках стати «стилягою» міг не кожен, адже це потребувало значних коштів. Тому більшість представників цього руху були переважно

представниками «золотої молоді» (діти партійних і державних чиновників). Комплект «стильного одягу» був дорогим задоволенням і складався з таких атрибутів: піджак із широкими плечима, яскрава сорочка і краватка з екзотичним малюнком, звужені донизу брюки, черевики з привареним каучуком, широкополлий капелюх. Ознакою «стилю» стало довге волосся з начосом, копіювання рис американської, італійської, французької моди й способу життя, хоча більшість «стиляг» мали приблизне уявлення про них. Місцем демонстрації «стилю» широкому загалові найчастіше ставали танцювальні вечори, де молоді люди віддавали перевагу «нерекомендованим» хореографії (танго, фокстрот тощо). Наслідком таких дій могли бути критика на комсомольських зборах, виключення з комсомолу та навчального закладу [9, 150–153]. «Стиляги» кінця 1940-х – початку 1950-х років не зазіхали на політику й державні ідеї, не намагалися змінити встановлені порядки, однак виходили поза радянські стандарти побуту та поведінки і створили власний світ. Він був незвичним, незрозумілим і дивним, а тому викликав підозру органів влади й осуд пересічних громадян та старшого покоління.

Отже, однією із ключових особливостей повсякденного життя українського суспільства 1940-х – початку 1950-х років є наявність протиріч не лише в різних сферах життя, а й у поведінці людей. З одного боку, людина повоєнної доби, знедолена війною, з розумінням сприймала труднощі, суворі обмеження й випробування періоду «відбудови», а з другого, хоч і не відкрито, але починала скаржитися на низький рівень життя. Вона мала новий досвід і знання, поступово усвідомлювала й оцінювала не лише власні умови життя та праці, а й становище в країні. Повоєнне суспільство мало іншу соціальну та вікову структуру. Його доповнили нові категорії (фронтовики, діти війни, інваліди війни та ін.), а особливим соціальним феноменом стала молодь. Їй залишалися близькими соціалістичні ідеали, але водночас вона почала помічати й усвідомлювати контрастність навколишнього повсякдення з написаним у підручниках і виголошеним у державних звітах. Саме повоєнний час став періодом зародження змін у свідомості, поведінці й громадських настроях суспільства загалом. Тому соціальний аспект політики радянської влади та проблеми повсякденності цього хронологічного періоду потребують поглибленого дослідження й набувають актуальності в контексті персоніфікації та соціального спрямування історії.

Джерела та література:

1. Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980 рр.). Серія «Україна крізь віки». – Т. 13 / В.К. Баран, В.М. Даниленко. – К.: Альтернативи, 1999. – 304 с.
2. Вечірній Київ. – 1953. – 25 черв. – 4 с.
3. Вронська Т., Гальченко С. Обличчя визволених міст України після окупації і життєві стратегії городян (1943–1945 рр.) / Т. Вронська, С. Гальченко // Україна у Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси. – Кн. 2 / Відп. ред. О.Є. Лисенко. – К.: Наукова думка, 2011. – С. 631–660.

4. Голод в Україні 1946–1947: Документи і матеріали / упоряд. О.М. Веселова. – К. – Нью-Йорк: Видавництво М.П. Коць, 1996. – 375 с.
5. Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф. П-1. – Оп. 3. – Спр. 223. – 38 арк.
6. Там само. – Оп. 11. – Спр. 661. – Арк. 49–54.
7. Там само. – Ф. П-5. – Оп. 5. – Спр. 156. – 26 арк.
8. Там само. – Спр. 938. – Арк. 29–32.
9. Зубкова Е. Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945–1953 / Е. Зубкова. – М.: РОССПЕН, 1999. – 229 с.
10. Єкельчик С. Повсякденний сталінізм: Київ та кияни після Великої війни / Єкельчик. – К.: Laurus, 2018. – 308 с.
11. Ісайкіна О.Д. Побут і дозвілля міського населення України в повоєнний період (1945–1955 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук 07.00.01 / О.Д. Ісайкіна. – Переяслав-Хмельницький, 2005. – 18 с.
12. Київська правда. – 1945. – 1 верес. – 4 с.
13. Київські сторінки масових комунікацій / Упоряд. В.М. Лисенко. – К., 2010. – 89 с.
14. Ковпак Л.В. Соціально-побутові умови життя населення України у другій половині ХХ ст. (1945–2000 рр.) / Л.В. Ковпак. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 250 с.
15. Коляструк О.А. Повсякденне життя українського суспільства у перші повоєнні роки / О.А. Коляструк // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія «Історія». – Вип. 20. – 2012. – С. 131–136.
16. Молодь України. – 1945. – № 90. – 9 трав. – 4 с.
17. Там само. – № 183. – 14 верес. – 4 с. // Фонди НМІУДСВ. – КН-268459. – Г-80916.
18. Молодь України. – 1946. – № 23. – 1 лют. – 4 с. // Фонди НМІУДСВ. – КН-267017. – Г-80505.
19. Там само. – № 37. – 20 лют. – 4 с. // Фонди НМІУДСВ. – КН-267031. – Г-80519.
20. Там само. – № 144. – 27 лип. – 4 с. // Фонди НМІУДСВ. – КН-268525. – Г-80978.
21. Там само. – № 171. – 3 верес. – 4 с. // Фонди НМІУДСВ. – КН-266877. – Г-80465.
22. Там само. – № 175. – 10 верес. – 4 с. // Фонди НМІУДСВ. – КН-266880. – Г-80468.
23. Там само. – № 178. – 14 верес. – 4 с. // Фонди НМІУДСВ. – КН-266883. – Г-80471.
24. Там само. – № 180. – 17 верес. – 4 с. // Фонди НМІУДСВ. – КН-266885. – Г-80473.
25. Там само. – № 183. – 21 верес. – 4 с. // Фонди НМІУДСВ. – КН-266888. – Г-80476.
26. Там само. – № 253. – 29 груд. – 4 с. // Фонди НМІУДСВ. – КН-266777. – Г-80786.
27. Там само. – № 254. – 31 груд. – 4 с. // Фонди НМІУДСВ. – КН-267678. – Г-80787.
28. Там само. – 1947. – № 143. – 27 лип. – 4 с. // Фонди НМІУДСВ. – КН-267753. – Г-80847.
29. Там само. – № 178. – 14 верес. – 4 с. // Фонди НМІУДСВ. – КН-269688. – Г-81136.
30. Там само. – 1948. – № 4. – 6 січ. – 4 с. // Фонди НМІУДСВ. – КН-268464. – Г-80921.
31. Симонов К. Глазами человека моего поколения. Размышления о И.В. Сталине / К. Симонов // Знамя. – 1983. – № 3. – С. 41–68.
32. Україна у Великій війні 1939–1945: Науково-популярне видання / Упоряд.: Л. Герасименко, В. Расевич. – К.: Емма, 2014. – 264 с.
33. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 342. – 56 арк.

© *Надежда ЯКОБЧУК*

УКРАИНСКОЕ ОБЩЕСТВО В ПОСЛЕВОЕННЫЙ ПЕРИОД (1945–1953 гг.): СОЦИАЛЬНОЕ ИЗМЕРЕНИЕ И ПОВСЕДНЕВНОСТЬ

В статье проанализированы отдельные аспекты социальной политики советского правительства и особенности повседневной жизни разных слоев украинского общества в послевоенный период (1945–1953). Охарактеризованы социальная, возрастная структура, гражданские настроения и условия жизни городского и сельского населения. Определено влияние Второй мировой войны на материальное положение и сознание общества. Особое внимание уделено молодежи как особенному социальному феномену послевоенного времени.

Ключевые слова: *послевоенный период, социальное измерение, общество, молодежь, повседневная жизнь, социальная история*

© *Nadiia YAKOVCHUK*

UKRAINIAN SOCIETY IN THE POST-WAR PERIOD (1945–1953): SOCIAL APPRECIATION AND DAILY LIFE

The some aspects of the social policy of Soviet government and the peculiarities of the everyday life of various sections of Ukrainian society in the post-war period (1945–1953) are analyzed in article. The social and age structure, public sentiment and living conditions of urban and rural population are characterized. The influence of the Second World War on the material status and consciousness of citizens was determined. Particular attention is paid to young people as a special social phenomenon of the postwar period.

Keywords: *post-war period, social appreciation, society, youth, social history, everyday life*